

ΎΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ (Σεπτέμβριος 2006)

Συγγραφέας: ΗΛΙΑΣ ΠΛΑΚΟΚΕΦΑΛΟΣ

I. Εισαγωγή

Η σύγχρονη θεωρία του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, καθώς επίσης και η πρακτική των κρατών και των διεθνών οργανισμών, αποδέχονται την ύπαρξη περισσότερων από ενός είδους ευθύνης για ζημία στο περιβάλλον. Αυτή η διαπίστωση ακολουθεί τις εξελίξεις των τελευταίων ετών στο χώρο της προστασίας του περιβάλλοντος, όπως αυτές εκφράζονται σε ένα, συνεχώς αυξανόμενο σε αριθμό, πλήθος συμβατικών κειμένων, διακηρύξεων και εκθέσεων οργάνων διεθνών οργανισμών. Η ευθύνη δεν είναι, πλέον, συνυφασμένη αποκλειστικά και μόνο με την έννοια της καταστολής, αλλά έχει αποκτήσει ένα σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της έννοιας της πρόληψης της ζημίας. Αυτή η μετάλλαξη, σε συνδυασμό με την ανάδυση των ιδιαίτερων κανόνων της ευθύνης για μη παράνομες δραστηριότητες, έχει μεταβάλει σε ένα σημαντικό βαθμό τον τρόπο θέασης του ζητήματος της περιβαλλοντικής προστασίας.

II. Ευθύνη για ζημία από μη παράνομες δραστηριότητες

Στο τέλος της δεκαετίας του 1970, η ΕΔΔ αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει ένα αναδυόμενο αλλά αρκετά ισχυρό θεωρητικό ρεύμα^[1], το οποίο, στηριζόμενο στην άποψη που εξέφρασαν τα βρετανικά δικαστήρια στην περίφημη υπόθεση *Rylands v. Fletcher*^[2], στις αποφάσεις του διαιτητικού δικαστηρίου στην υπόθεση του *Trail Smelter*^[3], καθώς και του Διεθνούς Δικαστηρίου στην υπόθεση του *Corfu Channel*^[4] και, τέλος, σε έναν περιορισμένο αριθμό διεθνών συμβάσεων, υποστήριζε, πως, όταν

προκαλείται ζημία η οποία προέρχεται από μία μη παράνομη δραστηριότητα, τότε το κράτος στου οποίου το έδαφος λαμβάνει χώρα η δραστηριότητα, ενέχει αντικειμενική ευθύνη έναντι του κράτους το οποίο υπέστη τη ζημία. Η διαφορά στην αντιμετώπιση του ζητήματος από την ΕΔΔ σε σχέση με την πάγια αντίληψη περί ευθύνης βασιζόμενης στην ιδέα της προσήκουσας επιμέλειας, έγκειται στο ότι κάνει ένα διαχωρισμό μεταξύ δύο πρωτογενών κανόνων: στην πρώτη περίπτωση ο κανόνας αναφέρεται σε διεθνώς άδικες πράξεις, ενώ η ΕΔΔ αναφέρεται σε μη παράνομες δραστηριότητες. Επομένως, είναι λογικό να διαφέρει και ο βαθμός υπαιτιότητας που απαιτείται. Όπως θα φανεί στην παρακάτω ανάλυση, ούτε η διαφοροποίηση των πρωτογενών κανόνων είναι τόσο ξεκάθαρη όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως^[5] ούτε η ρύθμιση του ζητήματος του ρόλου του πταίσματος στο δίκαιο της ευθύνης υπήρξε απλή υπόθεση.

Το ζήτημα της θέσπισης της αντικειμενικής ευθύνης ως γενικής αρχής του διεθνούς δικαίου είχε κεντρικό ρόλο στη συζήτηση γύρω από το θέμα της προστασίας του περιβάλλοντος, διότι με αυτόν τον τρόπο παρακάμπτονται αρκετά ακανθώδη προβλήματα, εγγενή στο δίκαιο του περιβάλλοντος. Με την αντιστροφή του βάρους απόδειξης, ο ρυπαίνων, ο οποίος έχει στην κατοχή του τις περισσότερες πληροφορίες που αφορούν στην ρύπανση που προκαλεί, υποχρεώνεται να αποδείξει ότι δεν ευθύνεται. Επίσης, το ζημιωθέν κράτος δεν υποχρεώνεται να αναλάβει εξ ολοκλήρου το κόστος που προκαλεί η ρύπανση και αρκείται στην υποχρέωση να αποδείξει την ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ της δραστηριότητας και της ζημίας. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι η αποδοχή από τη διεθνή κοινότητα της ευθύνης από μη παράνομες δραστηριότητες -υπό το πρίσμα της αντικειμενικής ευθύνης ως κανόνα του διεθνούς δικαίου, θα μπορούσε να αποτελέσει ένα εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο.

Μία ακόμη ιδιαιτερότητα του ζητήματος είναι ότι αυτού του είδους οι αναλύσεις αναφέρονταν εξ αρχής σε επικίνδυνες και εξαιρετικά επικίνδυνες δραστηριότητες, οι οποίες ήταν λογικό να επιδέχονται ιδιαίτερη ρύθμιση, αφού οι πιθανότητες να προκληθεί ζημία από αυτές ήταν αυξημένες. Παράλληλα, οι εξελίξεις στο δίκαιο του περιβάλλοντος, με την επιρροή που άσκησε στον τομέα αυτόν η Διακήρυξη της Στοκχόλμης του 1972^[6], δημιούργησαν ένα κλίμα στο οποίο ευδοκίμούσαν οι νέες ιδέες για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που προέκυπταν από τη ρύπανση του περιβάλλοντος. Σε αυτό το πνεύμα η ΕΔΔ ανέλαβε να κωδικοποιήσει και να αναπτύξει προοδευτικά τους κανόνες που διέπουν την ευθύνη των κρατών για διασυνοριακή

ρύπανση, η οποία προκαλείται από μη παράνομες δραστηριότητες. Επειδή η προβληματική γύρω από το συγκεκριμένο θέμα αναπτύχθηκε κυρίως στους κόλπους της ΕΔΔ, οι εργασίες της αξίζουν ένα ξεχωριστό σχόλιο. Προηγουμένως όμως είναι αναγκαίο να αναζητηθούν οι βάσεις πάνω στις οποίες στήριξε το έργο της η ΕΔΔ.

A. Εθιμικό δίκαιο και διεθνείς συμβάσεις

Όπως και στο ζήτημα της ευθύνης για διεθνώς άδικες πράξεις, έτσι και στο ζήτημα της ευθύνης από μη παράνομες δραστηριότητες, οι αποφάσεις Trail Smelter και Lac Lanoux διαιτητικών δικαστηρίων, Corfu Channel, και Nuclear Tests, Nuclear Weapons και Gabčíkovo Nagymaros του Δικαστηρίου της Χάγης παίζουν καταλυτικό ρόλο στην ανάδειξη του εθιμικού κανόνα. Οι αποφάσεις αυτές θεμελίωσαν την ύπαρξη ενός γενικού κανόνα, ο οποίος απαγορεύει τη χρήση του εδάφους ενός κράτους με τέτοιο τρόπο, ώστε να προκαλεί ζημία σε άλλο κράτος^[7]. Η σχέση του κανόνα αυτού με το ζήτημα της ευθύνης από μη παράνομες δραστηριότητες καθορίζεται από το γεγονός ότι τα δικαστήρια άφησαν ανοικτό το ενδεχόμενο να αρκεί η απόδειξη της ύπαρξης της ζημίας, η οποία σε συνδυασμό με τη θεμελίωση της απαραίτητης αιτιώδους συνάφειας να οδηγεί στην απόδοση ευθύνης στο κράτος που την προκάλεσε, χωρίς να κρίνεται απαραίτητο η ζημιολογία δραστηριότητα του κράτους αυτού να αντίκειται -αυτή καθ'αυτή- στους κανόνες του διεθνούς δικαίου και ως εκ τούτου να είναι διεθνώς άδικη. Ταυτόχρονα, ο λακωνικός τρόπος με τον οποίο διατυπώθηκε ο κανόνας αυτός, δεν καθιστούσε σαφή τον τρόπο εφαρμογής του, εάν δηλαδή θα έπρεπε να θεωρηθεί ότι τα κράτη θα έπρεπε να δεσμεύονται από μία υποχρέωση καταβολής προσήκουσας επιμέλειας ή θα υπόκειντο σε ένα καθεστώς αντικειμενικής ευθύνης. Το πρόβλημα που, παρ' όλα αυτά, προκύπτει από την εξέταση των παραπάνω υποθέσεων είναι, όπως και για το ζήτημα της περιβαλλοντικής ευθύνης για διεθνώς άδικες πράξεις, ότι δεν προβάλλουν μια σαφή και εμπειριστατωμένη εικόνα του περιεχομένου του κανόνα του διεθνούς δικαίου που διέπει το θέμα της ευθύνης από μη παράνομες δραστηριότητες.

Η μελέτη των διεθνών συμβάσεων θα πρέπει να ξεκινήσει από τις δύο

διακηρύξεις της Στοκχόλμης[8] και του Ρίο[9]. Στη Διακήρυξη της Στοκχόλμης, η αρχή 21 και η αρχή 22 θέτουν τις βάσεις για την ανάπτυξη καθεστώτων περιβαλλοντικής ευθύνης. Η πρώτη αναγνωρίζει το κυριαρχικό δικαίωμα των κρατών να εκμεταλλεύονται τους εθνικούς τους πόρους, αλλά και την ευθύνη τους να μην επιτρέπουν την πρόκληση ζημίας σε άλλο κράτος, από δραστηριότητες που αναπτύσσονται στο έδαφός τους. Η Αρχή 22 προτρέπει τα κράτη να αναπτύξουν το δίκαιο της ευθύνης, προκειμένου να είναι σε θέση να αποζημιώνουν τα θύματα της ρύπανσης και της περιβαλλοντικής ζημίας γενικότερα. Πάνω στην ίδια λογική, όσον αφορά στο ζήτημα της ευθύνης, βασίστηκε και η Διακήρυξη του Ρίο, αν και ολοκληρώθηκε είκοσι χρόνια αργότερα. Η αρχή 2 του Ρίο είναι ακριβές αντίγραφο της αρχής 21 της Στοκχόλμης. Παρόμοια με την αρχή 22 είναι η αρχή 13 του Ρίο. Οι διαφορές στη διατύπωση είναι μάλλον αμελητέες και το μόνο που αλλάζει είναι ότι η προτροπή για την ανάπτυξη του δικαίου της ευθύνης εκτείνεται πλέον και στο εθνικό δίκαιο.

Παρά το γεγονός ότι και τα δύο κείμενα είναι διακηρυκτικού χαρακτήρα και ως εκ τούτου δεν είναι δεσμευτικά για τα κράτη που τα υπέγραψαν, ορισμένες διατάξεις τους έχουν περάσει στη σφαίρα του εθιμικού δικαίου. Αυτό ισχύει για την αρχή 22 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης και για την αρχή 2 της Διακήρυξης του Ρίο, διότι το περιεχόμενό τους έχει διατυπωθεί με παρόμοιο τρόπο στις αποφάσεις αρκετών διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων και ταυτόχρονα η ακαδημαϊκή κοινότητα έχει εκφράσει, επανειλημμένως, την πεποίθηση ότι η έννοια της εθνικής κυριαρχίας των κρατών συμπλέει με την υποχρέωση της απαγόρευσης δραστηριοτήτων, οι οποίες προκαλούν περιβαλλοντική ζημία σε άλλα κράτη.

Η πεποίθηση ότι το γενικό πλαίσιο του κανόνα της ευθύνης για μη παράνομες δραστηριότητες απορρέει από τον εθιμικό κανόνα που καλύπτει και την περιβαλλοντική ευθύνη για ζημία προερχόμενη από διεθνώς άδικες πράξεις, δεν αρκεί προκειμένου να αναγνωρισθεί το περιεχόμενο αυτού του είδους της ευθύνης. Ο διεθνείς συμβάσεις που αποδέχονται την κρατική ευθύνη για μη παράνομες δραστηριότητες και που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια πιο εμπεριστατωμένη ανάλυση είναι ελάχιστες. Πιο συγκεκριμένα, αντικειμενική κρατική ευθύνη προβλέπεται σε δύο συμβάσεις που ρυθμίζουν τις υποχρεώσεις των κρατών αναφορικά με τις δραστηριότητές τους στο διάστημα[10]. Ο λόγος για τον οποίο αυτές οι συμβάσεις είναι ελάχιστος σημασίας είναι ότι, όταν υπογράφηκαν, δεν εντάσσονταν

σε ένα γενικότερο πλαίσιο αρχών ή κανόνων διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, αφού η ανάπτυξη των τελευταίων άρχισε τυπικά με τη Διακήρυξη της Στοκχόλμης [11]. Με άλλα λόγια, η προστασία του περιβάλλοντος ήταν ένα παρεμπίπτον ζήτημα.

Οι σημαντικότερες συμβάσεις για την ευθύνη στο χώρο των πυρηνικών [12], περιέχουν μια μορφή αντικειμενικής κρατικής ευθύνης, η οποία όμως έχει επικουρικό χαρακτήρα. Η Σύμβαση της Βιέννης, όπως τροποποιήθηκε από το Πρωτόκολλο που τη συνοδεύει [13], προβλέπει, σε πρώτη φάση, αντικειμενική ευθύνη για τους φορείς εκμετάλλευσης της δραστηριότητας [14], οι οποίοι είναι υποχρεωμένοι να έχουν ασφάλιση, που να καλύπτει το κόστος της ευθύνης [15]. Στην ίδια διάταξη προβλέπεται ότι το Κράτος υποχρεούται να καλύψει τη διαφορά που θα προκύψει, εάν το κόστος που αναλογεί στον φορέα εκμετάλλευσης υπερβαίνει το ποσό της ασφάλισης. Παρόμοιοι κανόνες διέπουν και τις συμβάσεις διεθνούς αστικής ευθύνης, που αφορούν τη ρύπανση της θάλασσας και έχουν –ως επί το πλείστον– ολοκληρωθεί υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ναυτιλιακού Οργανισμού [16].

Είναι σαφές, ότι οι τομείς για τους οποίους υπάρχει διεθνής ρύθμιση, η οποία περιλαμβάνει και διατάξεις περί αντικειμενικής κρατικής ευθύνης, είτε έχουν τύχει –τουλάχιστον προς το παρόν– αμιγώς πολιτικού χειρισμού είτε βρίσκονται υπό την παρακολούθηση ορθά δομημένων διεθνών οργανισμών και ως εκ τούτου είναι ευκολότερο να ελεγχθούν. Αυτή η διαπίστωση καθιστά σαφές ότι, τουλάχιστον από τις διεθνείς συμβάσεις, δεν προκύπτει ότι τα κράτη έχουν αποδεχθεί την ευθύνη από μη παράνομες δραστηριότητες ως ένα αυτόνομο είδος ευθύνης, διαφορετικό σε χαρακτήρα και λειτουργία από το σώμα των δευτερογενών κανόνων της ευθύνης για διεθνώς άδικες πράξεις. Ο πρωτογενής κανόνας της ευθύνης για μη παράνομες μεν, ζημιογόνες δε, δραστηριότητες, θα πρέπει να γίνει δεκτός ως το αποτέλεσμα μιας απόπειρας της ΕΔΔ, καθώς επίσης και μέρους της ακαδημαϊκής κοινότητας, να βρεθεί ένας τρόπος, έτσι ώστε τα κράτη να υιοθετήσουν μια πιο ουσιαστική και σφαιρική αντιμετώπιση του ζητήματος της ρύπανσης του περιβάλλοντος.

B. Η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου

Η ΕΔΔ, όταν επιλήφθηκε του προβλήματος της κρατικής ευθύνης για διασυνοριακή ζημία από μη παράνομες δραστηριότητες, είχε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της απουσίας ογκώδους πρακτικής των κρατών στο συγκεκριμένο χώρο και την ασταθή και προβληματική θεωρητική βάση του όλου εγχειρήματος. Οι προσπάθειες της ΕΔΔ έχουν ιδιαίτερη σημασία, αφού αποτελούν συστηματική μελέτη του θέματος. Η ΕΔΔ ξεκίνησε τις εργασίες της πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα, αφού θεώρησε ότι δεν μπορούσε να το εντάξει στο γενικότερο θέμα της κρατικής ευθύνης για διεθνώς άδικες πράξεις[17]. Οι τρεις ειδικοί εισηγητές[18] που έχουν καταθέσει μέχρι στιγμής τις απόψεις τους δεν έχουν ακολουθήσει μια ενιαία στάση απέναντι στο πρόβλημα και το αποτέλεσμα της εργασίας τους έχει αντιμετωπιστεί κριτικά[19].

Ο πρώτος ειδικός εισηγητής, ο *R.Q.Q Baxter*, κατάφερε, παρά τις εγγενείς δυσκολίες του θέματος, να παρουσιάσει μια λογική ραχοκοκαλιά, πάνω στην οποία θα στήριζε ολόκληρο το εγχείρημα. Το προσχέδιό στο οποίο κατέληξε βασιζόταν στην έννοια της πρόληψης, η οποία σε συνδυασμό με την αρχή του *equitable balance of interests*, η οποία προέβλεπε μια σειρά από μέτρα πρόληψης της ζημίας. Η βάση αυτή αποδείχτηκε αρκετά ισχυρή και, παρά το γεγονός ότι κατά την μακρά διάρκεια επεξεργασίας του θέματος από την ΕΔΔ, η φύση των μέτρων αυτών υπέστη αρκετές μετατροπές από τους δύο ειδικούς εισηγητές που ακολούθησαν, η ΕΔΔ υιοθέτησε τελικά το σχέδιο άρθρων για την πρόληψη της ζημίας από επικίνδυνες δραστηριότητες[20]. Στο αποτέλεσμα αυτό βοήθησε, κατά κύριο λόγο, ο διαχωρισμός του θέματος σε δύο μέρη[21], που έλαβε χώρα το 1997 μετά την πρόταση που κατέθεσε στην ΕΔΔ η ειδική ομάδα εργασίας. Αυτή η απόφαση λειτούργησε ευεργετικά, διότι η ΕΔΔ βοήθησε την ΕΔΔ να απεμπλακεί από ένα τρόπο αντιμετώπισης του θέματος, ο οποίος μόνο παραγωγικός δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί.

Όσον αφορά στο δεύτερο μέρος του θέματος, ήτοι αυτό της ευθύνης, οι συζητήσεις στην ΕΔΔ έχουν αναδείξει, άμεσα ή έμμεσα, τις διάφορες πτυχές του. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι το θέμα έχει εξαντληθεί. Πολλά ερωτήματα έχουν μείνει αναπάντητα, τα οποία είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και σημαντικά. Η ΕΔΔ δεν έχει καταλήξει ούτε ποιο θα είναι το εύρος του θέματος με το οποίο ασχολείται[22] ούτε ποιο θα είναι το μοντέλο επάνω στο οποίο θα βασιστεί η θεμελίωση της ευθύνης[23]. Δεν έχει ξεκαθαρίσει ο ρόλος του εφαρμοστέου δικαίου ούτε έχουν οριστεί οι οικονομικές διαδικασίες που θα ακολουθούνται σε περιπτώσεις διασυνοριακής

ρύπανσης. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η ΕΔΔ έχει εκφράσει πολλές φορές της αμφιβολίες της για την ορθότητα του τίτλου του θέματος[24].

Αυτά τα αναπάντητα ερωτήματα οδήγησαν τον ειδικό εισηγητή Rao στην αλλαγή του τίτλου του δεύτερου σκέλους του πονήματος της ΕΔΔ. Ο νέος τίτλος δίνει μια άλλη διάσταση στην αντιμετώπιση του ζητήματος της ευθύνης από μη παράνομες δραστηριότητες, αφού θέτει το ζήτημα σε μια πιο πραγματιστική βάση, ορίζοντάς το ως «καταμερισμό κόστους»[25]. Η ουσιαστική διαφοροποίηση, όμως, βρίσκεται στην απεμπλοκή της ΕΔΔ από την αναζήτηση λύσεων με κέντρο βάρους την κρατική ευθύνη. Ο ειδικός εισηγητής προχώρησε στην πρώτη του έκθεση με το νέο τίτλο, σε μια ανασκόπηση των περιβαλλοντικών συμβάσεων διεθνούς αστικής ευθύνης. Η έκθεση που ακολούθησε[26] παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι περιέχει μια σειρά από «αρχές», μέσω των οποίων ο ειδικός εισηγητής προτείνει να ολοκληρωθούν οι εργασίες της ΕΔΔ για το εν λόγω θέμα. Η κατεύθυνση που ακολουθεί είναι ένα μείγμα διεθνούς αστικής ευθύνης σε συνδυασμό με υπολειμματική κρατική ευθύνη[27]. Πιο συγκεκριμένα, η ευθύνη για διασυνοριακή ζημία, η οποία προκαλείται από μη παράνομες δραστηριότητες, βαραινεί σε πρώτη φάση τον φορέα εκμετάλλευσης της δραστηριότητας και όχι απ' ευθείας το κράτος[28]. Σύμφωνα με το μοντέλο που έχει ακολουθηθεί στις περισσότερες συμβάσεις διεθνούς αστικής ευθύνης, ο φορέας εκμετάλλευσης, υπό την εποπτεία του κράτους, θα είναι υποχρεωμένος να έχει την απαραίτητη ασφάλιση και, όπου απαιτείται, να συμμετέχει στη δημιουργία ταμείου προκειμένου να υπάρχουν εξασφαλισμένοι πόροι σε περίπτωση που όντως προκληθεί ζημία[29]. Στο κράτος θα αναλογεί μέρος του κόστους της αποζημίωσης στην περίπτωση όπου ο φορέας δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσει το σύνολο των απαιτούμενων πόρων[30]. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο είναι η ρητή αναφορά στην αντικειμενική ευθύνη και η αποδοχή της από την ΕΔΔ[31], γεγονός που έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, εάν αναλογιστεί κανείς τις διαμάχες που είχε προκαλέσει το συγκεκριμένο ζήτημα στο παρελθόν, τόσο στους κόλπους της ΕΔΔ όσο και στην ευρύτερη ακαδημαϊκή κοινότητα. Τέλος, όσον αφορά την τελική μορφή του σχεδίου της ΕΔΔ, ο ειδικός εισηγητής προωθεί μια διεθνή σύμβαση με χαρακτήρα soft law. Αυτό είναι προφανές και από την ορολογία που χρησιμοποιήθηκε: ενώ στο σχέδιο για την πρόληψη -όπου υπάρχει πρόθεση για τη δημιουργία μιας δεσμευτικής σύμβασης- το κείμενο αποτελείται από «άρθρα», το σχέδιο για τον καταμερισμό του κόστους περιλαμβάνει «αρχές», προδίδοντας έτσι τον soft law προσανατολισμό του.

Οι προσπάθειες της ΕΔΔ για τη δημιουργία ενός συστήματος καταμερισμού του κόστους σε περίπτωση πρόκλησης διασυννοριακής ζημίας στο περιβάλλον, η οποία προκαλείται από μη παράνομες αλλά επικίνδυνες δραστηριότητες, αποκτά ιδιαίτερη σημασία όσο ολοένα και περισσότερες δραστηριότητες εμπίπτουν στην παραπάνω κατηγορία. Επίσης, ο συνδυασμός των αρχών αυτών με τα άρθρα που αφορούν την πρόληψη ίσως αποτελέσει τη βάση για την ανάπτυξη συστημάτων ευθύνης σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, έτσι ώστε να στοιχειοθετηθεί ένα σχετικά ομοιόμορφο πλέγμα κανόνων, οι οποίοι θα ικανοποιούν ταυτόχρονα τις ειδικότερες ανάγκες και ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής.

III. Από την ευθύνη για καταστολή στην ευθύνη για πρόληψη

Η ευθύνη για διεθνώς άδικες πράξεις αποτελεί την αφετηρία για μια πρώτη επισκόπηση του ζητήματος. Πρόκειται για την εφαρμογή των κανόνων της ευθύνης, όπως αυτοί έχουν διαμορφωθεί στο εθιμικό δίκαιο και αργότερα κωδικοποιηθεί από την ΕΔΔ[32]. Στον τομέα του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου η ευθύνη των κρατών για περιβαλλοντική ζημία διέπεται από την αρχή του καθήκοντος της προσήκουσας επιμέλειας (due diligence requirement). Θα πρέπει δηλαδή να αποδειχθεί ότι το κράτος το οποίο προκάλεσε τη ζημία δεν έλαβε τα μέτρα που απαιτούνταν από τις περιστάσεις, έτσι ώστε να αποφύγει την πρόκλησή της[33]. Το ερώτημα που προκύπτει από αυτήν τη διαπίστωση είναι ποιες είναι οι προϋποθέσεις εκείνες, οι οποίες θα πρέπει να πληρούνται από τα κράτη, προκειμένου να μην μπορούν να θεωρηθούν υπεύθυνα για την προκληθείσα ζημία. Η απάντηση θα πρέπει να αναζητηθεί στους πρωτογενείς κανόνες του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου.

Είναι πλέον γενικώς αποδεκτό ότι η πρόκληση περιβαλλοντικής ζημίας είναι διεθνώς άδικη πράξη κατά το διεθνές εθιμικό δίκαιο. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγείται κανείς, εάν λάβει υπόψη το περιεχόμενο δικαστικών αποφάσεων, διεθνών συμβάσεων και κειμένων διακηρυκτικού χαρακτήρα καθώς επίσης και την περιορισμένη αλλά ουσιαστική και πολύτιμη πρακτική των κρατών. Εφόσον ο κανόνας είναι θεμελιωμένος, αυτό που μένει να ερευνηθεί είναι τα σαφή όριά του, διότι μόνο

έτσι είναι δυνατόν να οριστούν οι σχετικές παράμετροι της υποχρέωσης των κρατών να επιδεικνύουν την προσήκουσα επιμέλεια στις δραστηριότητες, οι οποίες έχουν αντίκτυπο στο περιβάλλον.

Μια πρώτη γενική θεώρηση του ζητήματος καθιστά σαφές το γεγονός ότι είναι δύσκολο να συγκεντρωθεί ένας ικανοποιητικός όγκος υλικού, ο οποίος να καλύπτει όλες τις πτυχές του προβλήματος. Τα διεθνή δικαστήρια απέφυγαν συστηματικά να διερευνήσουν την έννοια της ευθύνης για περιβαλλοντική ζημία, παρά το γεγονός ότι παρουσιάστηκαν περισσότερες από μία ευκαιρίες να το πράξουν. Από την άλλη πλευρά, η πρακτική των κρατών παρουσιάζει ένα προοδευτικά αυξανόμενο ενδιαφέρον, παρά το γεγονός ότι υπάρχει μια τάση να επιλύονται τα ζητήματα αποζημίωσης είτε με *ex gratia* πληρωμές είτε μέσω διακανονισμών μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών, χωρίς να γίνονται συγκεκριμένες αναφορές στο ζήτημα της ευθύνης. Τέλος, οι διεθνείς συμβάσεις, παρά το γεγονός ότι αυξάνουν σε αριθμό τις δύο τελευταίες δεκαετίες, δεν παρουσιάζουν μια ομοιόμορφη και συμπαγή εικόνα του κανόνα της ευθύνης.

A. Οι αποφάσεις των διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων

Ο τρόπος με τον οποίο χειρίστηκαν το ζήτημα της διεθνούς ευθύνης για περιβαλλοντική ζημία τα διεθνή δικαιοδοτικά όργανα αποτελεί την κατάλληλη αφετηρία, προκειμένου να αναδειχθεί τόσο το πρόβλημα της οριοθέτησης του πρωτογενούς κανόνα όσο και το πρόβλημα άμεσης εφαρμογής του δευτερογενούς, διότι μέσω αυτών των αποφάσεων παρουσιάζονται οι βασικοί άξονες προβληματισμού γύρω από το ζήτημα της ευθύνης.

Ο πρωτογενής κανόνας που διέπει το κομμάτι του διεθνούς δικαίου, το οποίο αφορά τη γένεση ευθύνης για περιβαλλοντική ζημία, συνοψίστηκε για πρώτη φορά στην υπόθεση του Trail Smelter[34]. Το εργοστάσιο, που βρίσκεται στον Καναδά και σε πολύ μικρή απόσταση από τις Η.Π.Α, εξέπεμπε από το 1925 ρύπους με αυξημένη περιεκτικότητα διοξειδίου του θείου[35]. Η ζημία που προκλήθηκε στην πόλη του

Northport προκάλεσε την αντίδραση της αμερικανικής κυβέρνησης, η οποία έθεσε το θέμα υπόψη της κοινής επιτροπής, η οποία ήταν αρμόδια για ζητήματα διασυνοριακής φύσεως μεταξύ των δύο κρατών και είχε συσταθεί με την Boundary Waters Treaty του 1909[36]. Ακολούθως, τα δύο κράτη παρέπεμψαν την υπόθεση σε διεθνή διαιτησία, αφού είχε προηγηθεί μια ιδιαίτερα πολύπλοκη, αλλά αποτυχημένη, προσπάθεια ανεύρεσης μιας βιώσιμης λύσης[37]. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εν λόγω απόφαση του διαιτητικού δικαστηρίου έχει την ιδιαιτερότητα ότι αποφάνθηκε για τη διαφορά μεταξύ Καναδά και Η.Π.Α μέσω της ερμηνείας της συνθήκης[38] που είχαν υπογράψει τα δύο μέρη, στην οποία αναφερόταν ρητώς, ότι ο Καναδάς αποδεχόταν την ευθύνη για την πρόκληση της ζημίας. Αυτό είχε ως συνέπεια να αμφισβητηθεί εντόνως το εάν και κατά πόσο η απόφαση αυτή φέρει ιδιαίτερο βάρος ως προς τη διατύπωση κανόνα δημοσίου διεθνούς δικαίου[39]. Η ουσία είναι ότι το δικαστήριο θεώρησε ως δεδομένη αρχή του διεθνούς δικαίου την απαγόρευση της χρήσης του εδάφους ενός κράτους με τρόπο τέτοιο, ώστε να προκαλείται ζημία σε τρίτο κράτος. Το δικαστήριο δεν αρκέστηκε στην απλή διατύπωση της αρχής αυτής, αλλά φρόντισε να δώσει και ένα υποτυπώδες πλαίσιο λειτουργίας της, τονίζοντας ότι η ζημία θα πρέπει να αποδειχθεί πλήρως και θα πρέπει να επιφέρει σοβαρές συνέπειες[40].

Παρά τις όποιες αμφιβολίες που κατά καιρούς έχουν εκφραστεί για την αξία της απόφασης στην υπόθεση του Trail Smelter, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης υιοθέτησε τον ίδιο κανόνα, και μάλιστα σε μια διευρυμένη του μορφή, το 1949 στην υπόθεση του Corfu Channel[41]. Το δικαστήριο, κρίνοντας τη διαφορά μεταξύ Αλβανίας και Ηνωμένου Βασιλείου, αποφάνθηκε ότι κατά το διεθνές εθιμικό δίκαιο τα κράτη είναι υποχρεωμένα να μην επιτρέπουν εν γνώσει τους τη χρήση των εδαφών τους με τρόπο τέτοιο, ώστε να προκαλούν ζημία σε άλλο κράτος[42]. Η διατύπωση του Διεθνούς Δικαστηρίου, εκτός από την αναμφισβήτητη μεγαλύτερη βαρύτητα σε σχέση με αυτήν του διαιτητικού δικαστηρίου στην υπόθεση του Trail Smelter, διαφέρει και ως προς την ουσία: Η εν λόγω υποχρέωση των κρατών, κατά το Διεθνές Δικαστήριο, είναι δυνατόν να παραβιαστεί και με παράλειψη.

Περίπου δύο δεκαετίες αργότερα η Νέα Ζηλανδία και η Αυστραλία επικαλέστηκαν ενώπιον του ίδιου δικαιοδοτικού οργάνου τον παραπάνω κανόνα ως νομική βάση, προκειμένου να εμποδίσουν τη Γαλλία να προβεί σε περαιτέρω πυρηνικές δοκιμές στην περιοχή του Νοτίου Ειρηνικού. Η γαλλική κυβέρνηση με μια σειρά ανακοινώσεων προς την Νέα Ζηλανδία, καθώς επίσης και με δηλώσεις του Υπουργού

Άμυνας αλλά και του Προέδρου της κατέστησε σαφές ότι οι συγκεκριμένες πυρηνικές δοκιμές στην ατμόσφαιρα θα ήταν και οι τελευταίες[43]. Το δικαστήριο, στηριζόμενο κυρίως στις δηλώσεις του Προέδρου της Γαλλίας, οι οποίες ερμηνεύθηκαν ως μονομερείς πράξεις του κράτους, έκρινε ότι δεν υπήρχε διαφορά η οποία να χρήζει επίλυσης[44].

Η υπόθεση αυτή όμως δεν έληξε με την απόφαση του δικαστηρίου. Το 1995 η Νέα Ζηλανδία επανήλθε, ζητώντας επανεξέταση του ζητήματος, αφού η Γαλλία διεξήγαγε στην ίδια περιοχή του Ειρηνικού, υπόγειες αυτή τη φορά, πυρηνικές δοκιμές[45]. Ο νομικός ισχυρισμός της Νέας Ζηλανδίας, πέρα από την επαναδιατύπωση της αρχής της απαγόρευσης πρόκλησης περιβαλλοντικής ζημίας, περιείχε και μια επικουρική βάση. Η Νέα Ζηλανδία προέταξε το επιχείρημα πως η Γαλλία έχει παραβιάσει την υποχρέωσή της να διεξαγάγει Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΜΠΕ), μια υποχρέωση που απορρέει από το εθνικό διεθνές δίκαιο και την αρχή της πρόληψης[46]. Κατ' επέκταση, εάν τα αποτελέσματα της ΕΠΕ έδειχναν ότι δεν υπήρχε κίνδυνος ραδιενεργούς ρύπανσης του θαλάσσιου περιβάλλοντος της Ν. Ζηλανδίας, τότε και μόνο τότε θα ήταν άστοχοι και αβάσιμοι οι ισχυρισμοί της[47]. Δυστυχώς, το δικαστήριο δεν εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία που του παρουσιάστηκε, προκειμένου να προχωρήσει σε μια ενδελεχή έρευνα του ζητήματος της προστασίας του περιβάλλοντος. Αρκέστηκε στην κρίση της υπόθεσης σε ένα πολύ στενό πλαίσιο, αποφασίζοντας, με μεγάλη πλειοψηφία, πως η βάση της απόφασης του 1974 δεν είχε μεταβληθεί, αφού η υπόθεση εκείνη αφορούσε μόνο τις πυρηνικές δοκιμές στην ατμόσφαιρα και συνεπώς δεν εμπόδιζε σε τίποτε τη Γαλλία από το να προχωρήσει σε πυρηνικές δοκιμές στο υπέδαφος[48].

Το Δικαστήριο της Χάγης είχε ακόμη μια ευκαιρία να αναπτύξει τον πρωτογενή κανόνα από τον οποίο προκύπτει κρατική ευθύνη για περιβαλλοντική ζημία στην υπόθεση *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*[49]. Για πρώτη φορά, το Δικαστήριο αποδέχτηκε ότι ο κανόνας που είχε διατυπώσει στην απόφαση *Corfu Channel* βρίσκει εφαρμογή και στο δίκαιο περιβάλλοντος. Από μια άποψη η διαπίστωση αυτή ήρθε με αρκετή καθυστέρηση, αφού η ακαδημαϊκή κοινότητα αλλά και τα κράτη (στις διεθνείς συμβάσεις που αφορούσαν το περιβάλλον) είχαν ήδη κάνει τον συσχετισμό μεταξύ την ιδιαίτερη σημασία του κανόνα του *Corfu Channel* για το δίκαιο περιβάλλοντος. Σε κάθε περίπτωση, όμως, μια διακήρυξη από το Διεθνές Δικαστήριο έχει πάντοτε μια βαρύτητα ικανή να δώσει ώθηση στον κανόνα στον

οποίον αναφέρεται[50].

Ο κανόνας που προκύπτει από τις προαναφερθείσες υποθέσεις είναι διατυπωμένος με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην οδηγεί σε μια σαφή εικόνα του περιεχομένου του. Κάτι τέτοιο είναι άλλωστε λογικό από τη στιγμή που το δικαστήριο δεν θεώρησε κατάλληλη καμία από τις ευκαιρίες που του παρουσιάστηκαν, προκειμένου να καθορίσει τα όριά του, ενώ οι εξαιρέσεις μεμονωμένων δικαστών, οι οποίοι διαφώνησαν με τις αποφάσεις[51] δεν αρκούν προκειμένου να διαφωτίσουν την ακριβή έννοια του κανόνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο δικαστής Weeramantry, ο οποίος στο κείμενο της απόφασής του στη δεύτερη υπόθεση μεταξύ Γαλλίας και Νέας Ζηλανδίας, ανήγαγε τον εν λόγω κανόνα σε βασική αρχή του σύγχρονου περιβαλλοντικού δικαίου αλλά δεν διευκρίνισε τα σαφή του όρια, μένοντας σε μια πρόταση που αφορούσε το βάρος απόδειξης και προτείνοντας την αντιστροφή του από τη στιγμή που η Γαλλία κατείχε την πλειοψηφία των πληροφοριών γύρω από το ζήτημα που είχε ανακύψει[52]. Πέραν αυτής της άποψης, η οποία σημειωτέον ανήκε στη μειοψηφία, οι παραπάνω αποφάσεις δεν προσφέρουν μια ολοκληρωμένη εικόνα του κανόνα ούτε προχωρούν στην τεκμηρίωση της ανάδυσής του στο εθιμικό δίκαιο. Απλώς καταγράφουν και λαμβάνουν υπόψη την ύπαρξή του.

B. Προσήκουσα επιμέλεια

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ευθύνη για περιβαλλοντική ζημία βασίζεται στην έννοια της προσήκουσας επιμέλειας. Είναι προφανές ότι προκειμένου να αναλυθεί ο κανόνας της ευθύνης, θα πρέπει πρώτα να αποσαφηνιστούν, στο μέτρο του δυνατού[53], οι παράμετροι εκείνες, οι οποίες θα αποκρυσταλλώσουν το περιεχόμενο της υποχρέωσης της προσήκουσας επιμέλειας. Ένας πειστικός τρόπος αναζήτησης αυτών των παραμέτρων είναι η ανάδειξη των προληπτικών μέτρων που θα πρέπει να έχουν λάβει τα κράτη. Οι κανόνες της πρόληψης μπορούν να θεμελιώσουν το πλαίσιο βάσει του οποίου θα ελέγχεται εάν το κράτος επέδειξε την προσήκουσα επιμέλεια. Οι αρχές 21 και 22 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης του 1972[54] αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία αναπτύχθηκε πρώτα η έννοια της ευθύνης και κατ' επέκταση η

έννοια της πρόληψης ως αναγκαία συνέπεια της πρώτης.

Μια από τις πρώτες προσπάθειες προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν αυτή του *R.Q. Quentin-Baxter* στο πλαίσιο των εισηγήσεών του στην ΕΔΔ, στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο *Baxter* δημιούργησε ένα προσχέδιο[55], το οποίο θα χρησίμευε ως ένα πρώτο βήμα για την αντιμετώπιση του προβλήματος της διασυνοριακής ρύπανσης από μη παράνομες δραστηριότητες. Οι αρχές που παρουσιάστηκαν σε αυτό το προσχέδιο, σύμφωνα με τις προτάσεις του, θα έπρεπε να εκληφθούν ως ένας «κώδικας συμπεριφοράς», ο οποίος θα οδηγούσε στη δημιουργία πιο συγκεκριμένων, δεσμευτικών πλέον, κανόνων που θα αφορούσαν όχι μόνο την πρόληψη της ζημίας αλλά και το ζήτημα της αποζημίωσης[56].

Το προσχέδιο είχε ως αφετηρία την υποχρέωση για ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των κρατών σχετικά με όλες τις διασυνοριακές επιπλοκές που θα μπορούσε να έχει κάποια δραστηριότητα που λαμβάνει χώρα σε ένα από αυτά[57]. Εάν το κράτος που θα επηρεαζόταν από τη δραστηριότητα δεν έμενε ικανοποιημένο από τα προτεινόμενα μέτρα για την πρόληψη της πιθανής ζημίας, είχε το δικαίωμα να ζητήσει τη σύσταση μιας κοινής ομάδας πραγματογνωμόνων, της οποίας η έκθεση δε θα είχε δεσμευτική ισχύ[58]. Στην περίπτωση που τα παραπάνω μέτρα δεν απέδιδαν, τα κράτη θα έπρεπε να ξεκινήσουν διαπραγματεύσεις, προκειμένου να βρεθεί μια κοινώς αποδεκτή λύση ως προς τη διαχείριση της εν λόγω δραστηριότητας[59]. Αξίζει να σημειωθεί ότι και τα δύο μέρη του προσχεδίου που προέβλεπαν αυτές τις υποχρεώσεις, περιείχαν και ένα εδάφιο, το οποίο όριζε ότι οι προαναφερθείσες υποχρεώσεις δεν θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για οποιαδήποτε αξίωση[60]εγείρει το κράτος, του οποίου το περιβάλλον επιβαρύνεται από τη δραστηριότητα.

Ως πρώτο βήμα, αυτές οι γενικές αρχές, θα πρέπει να κριθούν θετικά από τη στιγμή που έθεσαν για πρώτη φορά το ζήτημα της πρόληψης της ζημίας υπόψη της διεθνούς κοινότητας με τόσο πειστικό και οργανωμένο τρόπο. Το προσχέδιο του *Baxter*, αν και δεν υιοθετήθηκε από την ΕΔΔ, αποτέλεσε τη βάση για την ολοκλήρωση των κανόνων της πρόληψης από την επιτροπή το 2001[61]. Προτού η ΕΔΔ υιοθετήσει τα άρθρα περί πρόληψης, είχε προηγηθεί η σύναψη αρκετών συμβάσεων, οι οποίες είτε συμπεριλάμβαναν διατάξεις που αποσκοπούσαν στη δημιουργία μηχανισμών διαρκούς ελέγχου και πρόληψης[62], οι οποίες εντάσσονταν στο πλαίσιο της

προστασίας ενός συγκεκριμένου περιβαλλοντικού πεδίου είτε αφορούσαν στην ανάληψη συγκεκριμένων υποχρεώσεων πρόληψης[63].

Γ. Υποχρεώσεις πρόληψης

Η καταγραφή των παραμέτρων που διέπουν την αρχή της προσήκουσας επιμέλειας είναι πλέον ευκολότερη, αφού τα άρθρα της ΕΔΔ κωδικοποιούν σε έναν αρκετά ικανοποιητικό βαθμό τους ισχύοντες στο διεθνές δίκαιο κανόνες. Παρά το γεγονός ότι το σχέδιο των άρθρων αφορά μη παράνομες δραστηριότητες και επομένως δεν έχει άμεση εφαρμογή σε διαφορετικές περιπτώσεις, είναι σαφές ότι οι διαδικαστικές υποχρεώσεις που προβλέπει έχουν ισχύ και πέραν του πλαισίου των εργασιών της ΕΔΔ για το συγκεκριμένο ζήτημα και συνδέονται άμεσα με τον καθορισμό των ορίων του καθήκοντος για προσήκουσα επιμέλεια[64].

Η πρώτη υποχρέωση των κρατών, βάσει των άρθρων, είναι αυτή της συνεργασίας με σκοπό την πρόληψη της ρύπανσης αλλά και την ελαχιστοποίηση του κινδύνου πρόκλησής της[65]. Η υποχρέωση αυτή περιλαμβάνει τη διενέργεια «διαβουλεύσεων» μεταξύ των κρατών κατόπιν αίτησης ενός από αυτά, με στόχο την εξεύρεση κοινώς αποδεκτών λύσεων σχετικά με τα μέτρα πρόληψης της ζημίας[66]. Κατά τη διεξαγωγή των διαβουλεύσεων τα κράτη είναι υποχρεωμένα να λάβουν υπόψιν μια σειρά από παράγοντες, όπως το βαθμό επικινδυνότητας της δραστηριότητας, την οικονομική σημασία της και το επίπεδο των μέτρων πρόληψης που έχουν ληφθεί[67]. Σε περίπτωση που δεν διευθετηθεί το πρόβλημα μέσω αυτής της διαδικασίας, το κράτος, στο έδαφος του οποίου λαμβάνει χώρα η δραστηριότητα, θα πρέπει να συνυπολογίσει τα συμφέροντα του κράτους που πιθανόν να επηρεαστεί από την δραστηριότητα.

Η υποχρέωση προς την αξιολόγηση της επικινδυνότητας της δραστηριότητας των άρθρων της ΕΔΔ[68], η οποία περιλαμβάνει και την υποχρέωση για τη διεξαγωγή μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων (ΜΠΕ), είναι ίσως η περισσότερο ανεπτυγμένη στο διεθνές δίκαιο. Η υποχρέωση για διενέργεια ΜΠΕ είναι το αντικείμενο της

Σύμβασης του Esroo για την Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων σε Διασυνοριακό Πλαίσιο[69] και του Πρωτοκόλλου του Κιέβου[70] που τη συνοδεύει και περιλαμβάνεται σε έναν αρκετά μεγάλο αριθμό άλλων διεθνών συμβάσεων[71]. Η Σύμβαση του Esroo ολοκληρώθηκε στο πλαίσιο την Οικονομικής Επιτροπής για την Ευρώπη και ως εκ τούτου δεν υπάρχει συμμετοχή κρατών εκτός των συνόρων της Ευρώπης[72]. Αυτό είναι ένα ζήτημα, το οποίο δεν επηρεάζει την ισχύ της υποχρέωσης για διενέργεια ΜΠΕ, αλλά εξηγεί έως ένα βαθμό την έλλειψη ομοιομορφίας που διέπει τα επί μέρους στοιχεία της στις διεθνείς συνθήκες όπου απαντάται. Η ΜΠΕ είναι, εδώ και αρκετά χρόνια, συνηθισμένη πρακτική και έχει συμπεριληφθεί στο εθνικό δίκαιο αρκετών κρατών και ενσωματώθηκε στο κοινοτικό δίκαιο μέσω οδηγίας το 1985[73].

Αν και τα άρθρα της Επιτροπής δεν παραθέτουν ανάλυση του περιεχομένου της υποχρέωσης, μια ικανοποιητική εξήγηση πολλών πτυχών της μπορεί να βρεθεί στη Σύμβαση του Esroo, καθώς και στο Πρωτόκολλο του Κιέβου που ακολούθησε και επέφερε αλλαγές στον τρόπο αντιμετώπισης της ΜΠΕ. Σε γενικές γραμμές, η Σύμβαση προβλέπει τη δημιουργία του κατάλληλου νομοθετικού πλαισίου από τα κράτη μέρη, προκειμένου να εφαρμοστούν οι επιμέρους διατάξεις της. Σε αυτές περιλαμβάνονται - ενδεικτικά- η βασική υποχρέωση για διενέργεια ΜΠΕ κατά τη διάρκεια του σχεδιασμού της δραστηριότητας, η διεξαγωγή διαβουλεύσεων μεταξύ του κράτους, στο οποίο σχεδιάζεται η δραστηριότητα (κράτος προέλευσης) και των κρατών που πιθανώς θα επηρεαστούν από αυτήν και η συμμετοχή των περιοχών, όπου θα λάβει χώρα η δραστηριότητα στη διαδικασία των ΜΠΕ[74]. Επίσης, προβλέπεται η διάνοιξη ενός διαύλου επικοινωνίας μεταξύ του κράτους προέλευσης και των κρατών που θα επηρεαστούν, με σκοπό την ειδοποίηση των τελευταίων για κάθε είδους ενέργειες του πρώτου σχετικές με τη σχεδιαζόμενη δραστηριότητα[75]. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται μια διαδικασία κατά τη διάρκεια της οποίας παρακολουθούνται και ελέγχονται όλα τα βήματα του σχεδιασμού και της θέσης σε εφαρμογή κάθε δραστηριότητας που καλύπτεται από τη Σύμβαση. Το Πρωτόκολλο του Κιέβου προσέδωσε μια νέα οπτική θέασης του ζητήματος της ΜΠΕ. Ο κυριότερος λόγος είναι ότι βάσει του Πρωτοκόλλου τα κράτη είναι υποχρεωμένα να εφαρμόσουν στρατηγική περιβαλλοντική εκτίμηση σε σχέδια και προγράμματα που εκπονούνται σε συγκεκριμένους τομείς[76]. Η ΣΠΕ προηγείται χρονικά της ΜΠΕ και εξαναγκάζει τα κράτη να στρέψουν όχι μόνο συγκεκριμένους τομείς των δραστηριοτήτων τους, αλλά το συνολικό σχεδιασμό της πολιτικής τους προς την πρόληψη της περιβαλλοντικής

ζημίας[77]. Πέραν αυτής της καινοτομίας, το Πρωτόκολλο επιβάλλει μια σειρά από διαδικαστικές υποχρεώσεις, προκειμένου να εξασφαλιστεί η εφαρμογή των κεντρικών του διατάξεων.

Η Σύμβαση του Espoo, οι νέες κατευθύνσεις που περιέχονται στο Πρωτόκολλο του Κιέβου και η πλούσια πρακτική των κρατών συνηγορούν υπέρ του γεγονότος ότι η ΜΠΕ αποτελεί ίσως τη βασικότερη υποχρέωση πρόληψης. Ένας ακόμη λόγος που καταδεικνύει τη σημασία της είναι ότι η υποχρέωση για ειδοποίηση απορρέει από αυτή για διεξαγωγή ΜΠΕ[78]. Στα άρθρα της ΕΔΔ προβλέπεται ότι, στην περίπτωση που μετά τη εκτίμηση της επικινδυνότητας της δραστηριότητας, καταστεί σαφές ότι υπάρχει κίνδυνος για διασυνοριακή ρύπανση, το κράτος προέλευσης είναι υποχρεωμένο να ειδοποιήσει τα κράτη που είναι εκτεθειμένα στον εν λόγω κίνδυνο[79]. Η υποχρέωση για ειδοποίηση βρίσκεται σε αρκετές διεθνείς συμβάσεις[80] και όντως αποτελεί τη λογική συνέπεια της διενέργειας ΜΠΕ, αφού ο απώτερος σκοπός της είναι η διάχυση των αποτελεσμάτων της προς τις κατάλληλες κατευθύνσεις.

Τέλος, μία ακόμη σημαντική υποχρέωση των κρατών στο πλαίσιο της πρόληψης είναι η ανταλλαγή πληροφοριών[81]. Η σημασία αυτής της υποχρέωσης έγκειται στο γεγονός ότι, εφόσον τεθεί σε λειτουργία μια δίοδος μέσω της οποίας θα υπάρχει μια συνεχής ροή πληροφοριών, θέτει την επικίνδυνη δραστηριότητα σε συνεχή παρακολούθηση και προσδίδει ουσία στην έννοια του καθήκοντος για επίδειξη προσήκουσας επιμέλειας ακόμη και μετά την έναρξη της δραστηριότητας[82]. Ένα σπάνιο παράδειγμα της εφαρμογής της υποχρέωσης για ανταλλαγή πληροφοριών είναι η απόφαση του Δικαστηρίου για το Δίκαιο της Θάλασσας, το οποίο στην υπόθεση του MOX Plant τόνισε ότι το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ιρλανδία είχαν την υποχρέωση να ανταλλάξουν πληροφορίες σχετικές με τη λειτουργία του εργοστασίου, προκειμένου να εντοπιστούν οι κίνδυνοι που μπορεί να προκύψουν από αυτήν[83].

Δ. Η ευθύνη ως μέσο πρόληψης

Οι βασικές αυτές διαδικαστικές υποχρεώσεις καθορίζουν, σε ένα μεγάλο βαθμό, το περιεχόμενο του καθήκοντος των κρατών να επιδεικνύουν την προσήκουσα επιμέλεια στη διαχείριση των ζητημάτων περιβαλλοντικής προστασίας. Ταυτόχρονα, είναι υποχρεώσεις των οποίων η παραβίαση επιφέρει κυρώσεις μέσω της απόδοσης διεθνούς ευθύνης. Από αυτό συνάγεται ότι έχουν μια διττή φύση: Από τη μία είναι κανόνες συμπληρωματικοί του δευτερογενούς, γενικού κανόνα της διεθνούς ευθύνης και από την άλλη είναι αυθύπαρκτοι πρωτογενείς κανόνες, των οποίων η παραβίαση μπορεί να οδηγήσει στην απόδοση διεθνούς ευθύνης μόνο για τη συγκεκριμένη υποχρέωση που παραβιάστηκε και όχι για τη σειρά των γεγονότων που, ενδεχομένως, ακολούθησαν την εν λόγω παραβίαση.

Αυτό το συμπέρασμα, καταδεικνύει μια μεταστροφή στην αντιμετώπιση του ζητήματος της διεθνούς ευθύνης για περιβαλλοντική ζημία. Το διεθνές δίκαιο, με την ώθηση των Διακηρύξεων της Στοκχόλμης και του Ρίο, ακολούθησε τη λογική της πρόληψης και όχι της καταστολής. Αυτή η πορεία γίνεται ακόμη σαφέστερη από το γεγονός ότι οι κανόνες της πρόληψης έχουν ενσωματωθεί στον κλασσικό μηχανισμό της διεθνούς ευθύνης με τη μορφή των παραμέτρων καθορισμού του περιεχομένου του καθήκοντος για επίδειξη προσήκουσας επιμέλειας.

Ε. Το είδος και η ανόρθωση της ζημίας

Είναι μάλλον δεδομένο ότι, σε καθημερινή βάση, υπάρχει διασυνοριακή μεταφορά ρύπων, είτε μέσω του αέρα είτε μέσω της θάλασσας και των άλλων υδάτινων οδών είτε μέσω της ξηράς. Το ερώτημα που τίθεται σχετίζεται με το όριο πάνω από το οποίο αυτή η διασυνοριακή ρύπανση παύει να είναι αμελητέα και συνεπώς η ζημία που προκαλείται μπορεί να θεμελιώσει παράβαση του διεθνούς κανόνα, έτσι ώστε το κράτος που την υπέστη να είναι σε θέση να εγείρει αξίωση για αποζημίωση. Το εθιμικό δίκαιο δεν προσφέρει μια ενιαία απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, τουλάχιστον όχι με τη μορφή ενός κοινώς αποδεκτού κριτηρίου για όλες τις μορφές της ρύπανσης. Έγκειται στον πρωτογενή κανόνα που ρυθμίζει το καθένα από τα είδη της ρύπανσης να καθορίσει και το είδος της ζημίας -ποσοτικό και ποιοτικό- που θα είναι αρκετό,

προκειμένου να τεθεί ο μηχανισμός της ευθύνης -για καταστολή- σε εφαρμογή. Χαρακτηριστικό είναι πάντως το γεγονός ότι, αν και τα επίθετα που χρησιμοποιούνται στις διεθνείς συμβάσεις, προκειμένου να καθορίσουν τον απαιτούμενο τύπο ζημίας, διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους, υπάρχει συναίνεση ως προς το γεγονός ότι η ζημία θα πρέπει να είναι «σημαντική»[\[84\]](#). Ο χαρακτηρισμός αυτός χρησιμοποιείται όχι για να θεσπίσει ένα συγκεκριμένο επίπεδο πάνω από το οποίο η ζημία παύει να είναι ανεκτή, αλλά για να απαλλάξει τα δικαστήρια και τα όργανα των Συμβάσεων που έχουν εποπτικό ρόλο από αξιώσεις για αποζημίωση, οι οποίες είναι προφανώς ασήμαντες και αβάσιμες[\[85\]](#). Συνεπώς, πέραν αυτής της επεξήγησης, ο βαθμός της ζημίας που χρήζει ανόρθωσης θα πρέπει να ερευνάται κάθε φορά ανάλογα με τους κανόνες που διέπουν το συγκεκριμένο είδος ρύπανσης.

Το ζήτημα της ανόρθωσης της ζημίας δεν είναι κεντρικό στις περισσότερες διεθνείς συμβάσεις, έτσι ώστε να υπάρχουν πολλά μοντέλα εφαρμογής του, ενώ η έλλειψη κοινών παραμέτρων εντείνει την ασάφεια που το περιβάλλει. Από την άλλη πλευρά, παρά το γεγονός ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια ομοιόμορφη ρύθμιση σε όλες τις συμβάσεις, υπάρχουν ορισμένες συνισταμένες, οι οποίες είναι γενικώς αποδεκτές. Η απώλεια ζωής και ιδιοκτησίας, το κόστος επαναφοράς του οικοσυστήματος στην προτέρα κατάσταση, το κόστος της προσπάθειας για ελαχιστοποίηση των αρνητικών επιπτώσεων μετά την πρόκληση της ζημίας και σπανιότερα η απώλεια εισοδήματος, η οικονομική ζημία και τα διαφυγόντα κέρδη αποτελούν κατηγορίες ζημίας, των οποίων η ανόρθωση προβλέπεται από τις περισσότερες συμβάσεις. Προβληματικές από αυτήν την άποψη είναι οι περιπτώσεις όπου έχει προκληθεί ζημία στους πάνδημους χώρους, περιπτώσεις όπου το τοπίο δεν έχει ξεκαθαρίσει ακόμη[\[86\]](#). Η σύγχρονη θεωρία του διεθνούς δικαίου βρίσκεται στο στάδιο ανάπτυξης ενός θεωρητικού σχήματος -βασισμένου κυρίως στη θεωρία του καταπιστεύματος, το οποίο θα μπορεί να συμπεριλάβει την ανόρθωση της ζημίας στους πάνδημους χώρους[\[87\]](#). Από την άλλη πλευρά, είναι πολύ θετικό το γεγονός ότι η ζημία στο περιβάλλον *per se*, είναι πλέον δυνατόν να αποτελέσει τη νομική βάση αξίωσης για αποζημίωση[\[88\]](#). Σε κάθε περίπτωση, ο πρωτογενής κανόνας είναι, τουλάχιστον προς το παρόν, το σημείο αναφοράς, προκειμένου να εντοπίσει κανείς τα είδη της ζημίας για τα οποία μπορεί να εγερθεί αξίωση για ανόρθωση.

Το κείμενο αυτό συντάχθηκε στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος

«ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ», το οποίο συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Εθνικούς Πόρους (ΕΠΕΑΕΚ II ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II).

[1] Κατά κύριο λόγο τα άρθρα των *W.Jenks*, Liability for Ultra Hazardous Activities in International Law, R.C.A.D.I Vol. I, 1968, σ. 105 και *L.F.E Goldie*, Liability for Damage and the Progressive Development of International Law, 14 International and Comparative Law Quarterly, 1965, σ. 1189.

[2] *Rylands v. Fletcher* 1865 3 H&C 774. Η υπόθεση αφορούσε το δίκαιο των αδικοπραξιών (tort law) και πιο συγκεκριμένα την έννοια του nuisance. Η απόφαση του δικαστηρίου επέβαλλε *prima facie* αντικειμενική ευθύνη στις περιπτώσεις όπου προκαλείτο ζημία, η οποία προερχόταν από αντικείμενα που βρίσκονταν υπό την ιδιοκτησία ή τον έλεγχο οποιουδήποτε ατόμου. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η υπόθεση χρησιμοποιήθηκε από αρκετούς σχολιαστές σε αντιδιαστολή με την υπόθεση *Donoghue v. Stevenson* [1932] AC 652, όπου θεμελιώθηκαν για πρώτη φορά στο βρετανικό δίκαιο οι παράμετροι του καθήκοντος για προσήκουσα επιμέλεια.

[3] 3 UN R.I.A.A. 1905.

[4] I.C.J Reports 1949 15.

[5] Για παράδειγμα ο *Ian Brownlie* έχει εκφράσει την -αρκετά δημοφιλή- άποψη ότι η όλη συζήτηση γύρω από το ζήτημα των μη παράνομων πράξεων έχει βασιστεί σε μια παρανόηση των κανόνων της ευθύνης. Αυτό, κατά τον *Brownlie*, συμβαίνει, διότι στην πραγματικότητα πρόκειται για πράξεις του κράτους, οι οποίες είναι μη παράνομες μόνο *prima facie* και ως εκ τούτου, εάν κριθεί ότι το κράτος παραβιάζει έναν κανόνα του διεθνούς δικαίου μέσω αυτών των πράξεων, αυτές αυτόματα καθίστανται διεθνώς άδικες. Βλ. *I.Brownlie*, System of the Law of Nations: State Responsibility Part I, Oxford 1983, σ. 49.

[6] Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm), UN Doc. A/CONF, 48/14/REV. 1.

[7] Αναλυτικότερη ανάλυση των υποθέσεων αυτών θα γίνει στο δεύτερο μέρος. Προς το παρόν αρκεί η αναφορά του γενικού κανόνα που προκύπτει από τις αποφάσεις.

[8] Όπ.π., σημ. 6.

[9] Declaration of the United Nations Conference on Environment and Development, UN Doc., A/CONF, 151/Rev. 1.

[10] 1967 Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, Including the Moon and Other Celestial Bodies, 6 ILM (1967) και 1972 Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects, 961 UNTS 3.

[11] Βλ. *T. Gehring/M. Jachtenfuchs*, Liability for Transboundary Environmental Damage: Towards a General Liability Regime?, 4 European Journal of International Law, 1993, σ. 102-103.

[12] Βλ. *P. Sands*, Chernobyl: Law and Communication, Grotius Publications Limited, Cambridge, 1988, *G. Handl*, Transboundary Nuclear Accidents: The Post-Chernobyl Multilateral Legislative Agenda, 15 Ecology Law Quarterly, 1988, σ. 203, *J. Barron*, After Chernobyl: Liability for Nuclear Accidents Under International Law, 25 Columbia Journal of Transnational Law, 1987, σ. 647.

[13] Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage, 1963, 2 ILM (1963), Protocol on Civil Liability for Nuclear Damage 1998, 36 ILM (1997).

[14] Vienna Convention, art. IV.

[15] Vienna Convention, art. VII, par.1.

[16] Π.χ. International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage, 1969, 9 ILM (1970), Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter, 1972, 11 ILM (1972).

[17] *Yearbook of the International Law Commission*, 1978, Vol. II (Part Two), σ. 150.

[18] Robert Q. Quentin-Baxter (1980-1984), Julio Barboza (1985-1996), Pemmaraju Sreenivasa Rao (1998).

[19] Βλ. *C. O'Keefe*, Transboundary Pollution and the Strict Liability Issue, 18 Denver Journal of International Law and Policy, 1990, σ. 145. *G. Handl*, Liability as an Obligation Established by a Primary Rule of International Law, XVI Netherlands Yearbook of International Law, 1985, σ. 49. *MB Akehurst*, International Liability for Injurious Consequences Arising out of Acts not Prohibited by International Law, XVI Netherlands Yearbook of International Law, 1985, σ. 3. *A.E. Boyle*, State Responsibility and International Liability for Injurious Consequences of Acts not Prohibited by International Law: A Necessary Distinction? 39 International and Comparative Law Quarterly, 1990, σ. 1, *N.L.J.T. Horbach/P.HF. Bekker*, State Responsibility for Injurious Transboundary Activity in Retrospect, Netherlands International Law Review, 2003, σ. 327.

[20] Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, *Official Records of the General Assembly, Fifty-Sixth Session, Supplement No. 10 (A/56/10)*.

[21] Η ΕΔΔ αποφάσισε να ασχοληθεί σε πρώτη φάση με το ζήτημα της πρόληψης. Βλ. *Official Records of the General Assembly, Fifty-second Session, Supplement No. 10 (A/52/10)*.

[22] Για παράδειγμα θα πρέπει να απαντηθεί το ερώτημα για το εάν θα υπάρχει ευθύνη για ζημία στο περιβάλλον *per se*. Βλ. *K. Beeckman, Transboundary Damage to the Environment Per Se: Remedial Measures and Standing, Revue Belge de Droit International, 1996, σ. 453-491*.

[23] Το αν η ευθύνη θα είναι αντικειμενική ή όχι είναι –όπως έχει ήδη καταστεί σαφές– ένα σημαντικό θέμα, γιατί χαρακτηρίζει το εύρος της προστασίας που θα παρέχεται σε περίπτωση περιβαλλοντικής ζημίας. Βλ. *L.F.E Goldie, Concepts of Strict and Absolute Liability and the Ranking of Liability in Terms of Relative Exposure to Risk, XVI Netherlands Yearbook of International Law, 1985, σ. 175-248*.

[24] Στις τελευταίες εκθέσεις της η ΕΔΔ έχει χρησιμοποιήσει ένα υπότιτλο που αναφέρεται σε εξαιρετικά επικίνδυνες δραστηριότητες (*ultra-hazardous activities*).

[25] *First report on the legal regime for allocation of loss on case of transboundary harm arising out of hazardous activities, (A/CN.4 /531), 2003*.

[26] *Second Report on the legal regime for allocation of loss in case of transboundary harm arising out of hazardous activities, (A/CN.4/540), 2004*.

[27] Δεν είναι ακόμη γνωστές οι προθέσεις του ειδικού εισηγητή καθώς επίσης και της ΕΔΔ σχετικά με την ακριβή μορφή που θα έχει αυτή η ρύθμιση. Το θέμα παρέμεινε ανοικτό στην πρώτη συζήτηση στην ΕΔΔ το Μάιο του 2006 και ως εκ τούτου δεν είναι γνωστός ο δρόμος που θα επιλέξει η συντακτική επιτροπή της ΕΔΔ, η οποία έχει επιληφθεί του ζητήματος.

[28] *Draft Principles on the allocation of loss in the case of transboundary harm arising out of hazardous activities adopted by the Commission on first reading, Principle 4. Βλ. Report of the International Law Commission, Fifty-sixth session, (A/59/10), 2004, σ. 194 επ.*

[29] *Id.*

[30] *Id.* Αυτό σημαίνει ότι το κράτος δεν φέρει ευθύνη, απλώς συμμετέχει στον επιμερισμό του κόστους.

[31] Draft Principle 4 (2): “.....Such liability should not require proof of fault.”

[32] Όπ.π., σημ.20.

[33] *P. Birnie/A.E. Boyle*, International Law and the Environment, Oxford University Press, 2002, σ. 183, *G.Handl*, όπ.π. (σημ. 19), σ. 59, *A. Khee-Jin Tan*, Forest fires of Indonesia: State responsibility and international liability. 48 International & Comparative Law Quarterly, 1999, *J.H. Knox*, The Myth and Reality of Transboundary Environmental Impact Assessment, 96 American Journal Of International Law, 2002, σ. 296.

[34] 3 UN R.I.A.A., 1905.

[35] *C.A.R. Robb* (edit.), International Environmental Law Reports, vol. I, Early Decisions, Cambridge University Press, 1999, σ. 232-233.

[36] *Id.*

[37] Για δύο ενδελεχείς αναλύσεις της υπόθεσης βλ. *Rubin*, Pollution by Analogy: The Trail Smelter Arbitration, 50 Oregon Law Review, 1971, σ. 259 και *Read*, The Trail Smelter Dispute 1 Canadian Yearbook of Int’l Law, 1963, σ. 213.

[38] 1935 Convention for Settlement of Difficulties Arising from Operation of Smelter at Trail, British Columbia, U.S Treaty Series No. 893.

[39] *G. Handl*, Territorial Sovereignty and the Problem of Transnational Pollution, 69 American Journal of International Law, 1975, σ. 61.

[40] 3 UNRIAA 1938 (1941).

[41] Corfu Channel (United Kingdom v. Albania) (1949), I.C.J Reports 4, σ. 15.

[42] *Id.*, σ. 22.

[43] Βλ. απόφαση του ΔΔ.

[44] Nuclear Tests Case (New Zealand v. France) (1974), ICJ Reports 457, παρ. 51, 52, 58, 61 και 63.

[45] Request for an examination of the situation in accordance with paragraph 63 of the court’s judgment of 20 December 1974 in the Nuclear Tests (New Zealand v. France) (1995), ICJ Reports 288.

[46] Η Νέα Ζηλανδία επικαλέστηκε και τη Σύμβαση για την Προστασία των Φυσικών Πόρων και του Περιβάλλοντος στην Περιοχή του Νοτίου Ειρηνικού, η οποία περιέχει την υποχρέωση για διεξαγωγή ΜΠΕ.

[47] *New Zealand v. France* 1995, Request for an examination (order 22 IX 95), παράγραφοι 5-7.

[48] *Id.*, παράγραφοι 62-68.

[49] *Legality of Threat or Use of Nuclear Weapons (Advisory Opinion)*, (1996), ICJ Reports 226, σ. 809.

[50] Αξίζει να σημειωθεί ότι η διατύπωση του κανόνα αυτού έχει αρκετές ομοιότητες με την αρχή 21 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης. *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm)*, UN Doc. A/CONF.48/14/REV.1. Βλ. *E. Brown-Weiss*, *Opening the Door to the Environment and to Future Generations in International Law*, στο *L. Boisson de Chazournes/P. Sands* (edit), *International Law, the International Court of Justice and Nuclear Weapons*, Cambridge University Press, 1999, σ. 338.

[51] Αρκετοί δικαστές εξέφρασαν τη διαφωνία τους με αρκετά σημεία της άποψης που εκφράστηκε από την πλειοψηφία, τόσο στην υπόθεση του 1995, καθώς επίσης και στην υπόθεση *Gabčíkovo-Nagymaros (Hungary v. Slovakia)*, (1998), ICJ Reports 7, που εκδικάστηκε τρία χρόνια αργότερα.

[52] *New Zealand v. France* 1995, όπ.π (σημ. 45), *Dissenting Opinion of Judge Weeramantry*, σ. 346-348.

[53] Είναι αναμφισβήτητο το γεγονός ότι το ακριβές περιεχόμενο της υποχρέωσης για προσήκουσα επιμέλεια είναι, σε ένα μεγάλο του μέρος, ασαφές. Βλ. *L.Soljan*, *The general obligation to prevent transboundary harm and its relation to four key environmental principles*, 3 *Austrian Review of International Law*, 1998, σ. 219.

[54] Όπ.π., σημ.6.

[55] *Robert Q. Quentin-Baxter*, *Fourth Report on international liability for injurious consequences arising out of acts not prohibited by international law*. A/CN.4/373, 1983.

[56] *Baxter Fourth report*, p. 261, παράγραφος 50.

[57] *Schematic Outline Section 2*.

[58] S.O Section 2(5), 2(6).

[59] S.O Section 3.

[60] S.O Section 2(8), Section 3(4).

[61] *Official Records of the General Assembly, Fifty-sixth Session, Supplement No.10 (A/56/10)*.

[62] 1992 Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and Lakes (Part II), 1982 UNCLOS Art. 206, 1979, Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution Arts. 6-8, 1987 Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer, 1992 Convention on the Transboundary Effects of Industrial Accidents κ.ά.

[63] 1991 Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context, 1993 North American Agreement on Environmental Cooperation κ.ά.

[64] *P. Okowa, Procedural Obligations in International Law, British Yearbook of International Law, 1996, σ. 275-336, Birnie & Boyle, όπ.π. (σημ.33), σ. 113.*

[65] Draft Articles on Prevention, Article 4.

[66] Draft Articles on Prevention, Article 9.

[67] Draft Articles on Prevention, Article 10.

[68] Draft Articles on Prevention, Article 7.

[69] 1991 Espoo Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context.

[70] 2003 Kiev Protocol on Strategic Environmental Assessment to the Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context.

[71] UNCLOS 21 ILM (1982), Madrid Protocol on Environmental Protection to the Antarctic Treaty 30 ILM (1991), ASEAN Agreement in the Conservation of Nature and Natural Resources 15 EPL (1985), Nordic Convention on the Protection of the Environment 13 ILM (1974), Convention on the Non-Navigational Uses of International Watercourses 36 ILM (1997).

[72] Ο Καναδάς και οι Η.Π.Α είναι μέλη της Οικονομικής Επιτροπής για την Ευρώπη, αλλά μόνο ο Καναδάς έχει κυρώσει τη Σύμβαση.

[73] Council Directive 85/337/EEC, 1985, O.J. (L 175).

[74] Espoo Convention, Articles 2 & 5.

[75] Espoo Convention, Article 3.

[76] Kiev Protocol, art. 4. Στους τομείς αυτούς περιλαμβάνονται η γεωργία, η δασοκομία, η αλιεία, η ενέργεια, η περιφερειακή ανάπτυξη, οι τηλεπικοινωνίες, ο τουρισμός κ.ά.

[77] Kiev Protocol, art. 4.

[78] Βλ. Okowa, όπ.π (σημ. 64), σ. 289.

[79] Draft Articles on Prevention art. 8(1).

[80] 1992 Convention on the Transboundary Effects of Industrial Accidents, Espoo Convention κ.ά.

[81] Draft Articles on Prevention, Article 12.

[82] Commentary on Draft Articles on Prevention, σ. 421.

[83] Στην ουσία το Δικαστήριο συνδύασε τις υποχρεώσεις της πρόληψης και της ανταλλαγής πληροφοριών, αφού έκρινε πως τα δύο κράτη θα πρέπει να συνεργαστούν ανταλλάσσοντας πληροφορίες σχετικά με τους κινδύνους και τις πιθανές επιπτώσεις της λειτουργίας του εργοστασίου. Βλ. International Tribunal for the Law of the Sea Order of 3 December 2001 παρ. 81. Η υπόθεση αυτή, η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο ως προς την ουσία της, αλλά και όσο προς τον τρόπο με τον οποίο κινήθηκε η Ιρλανδία για την επίλυση της διαφοράς έχει σχολιαστεί ποικιλοτρόπως. Βλ. *R. Churchill/J. Scott*, The MOX Plant Litigation: The first half-life, 53 *International and Comparative Law Quarterly*, 2004, σ. 643-676, *Y. Kerbrat*, Le différend relative à l'usine MOX de la Sellafield (Irlande/Royaume Uni): Connexité des procédures et droit d'accès à l'information en matière environnementale, *Annuaire Français de Droit International*, 2004, σ. 607-623, *V. Lowe/R. Churchill*, The International Tribunal for the Law of the Sea: Survey for 2001, 17 *The International Journal of Marine and Coastal Law*, 2002, σ. 477-484.

[84] Ο χαρακτηρισμός αυτός έχει επικρατήσει σε πλήθος διεθνών συμβάσεων, στις διατάξεις όπου ορίζεται η έννοια της ζημίας. Ο κατά προσέγγιση ορισμός που δόθηκε στη λέξη «σημαντικό» (significant) σημαίνει «κάτι περισσότερο από «ανιχνεύσιμο», αλλά δεν χρειάζεται να φτάνει στο επίπεδο του «σοβαρού» ή του «ουσιαστικού»

(*Official Records of the General Assembly, Fifty-sixth Session, Supplement No.10 (A/56/10)*, σ. 387).

[85] Αυτή η επεξήγηση έχει δοθεί επανειλημμένως στα σχόλια που συνοδεύουν τα σχέδια άρθρων της ΕΔΔ, καθώς επίσης και στις travaux preparatoires αρκετών συμβάσεων.

[86] Αξίζει να σημειωθεί ότι η ζημία στους πάνδημους χώρους έχει τεθεί εκτός των Αρχών που προτείνει η ΕΔΔ για τον Καταμερισμό του Κόστους σε Περίπτωση Πρόκλησης Διασυνοριακής Ζημίας από Επικίνδυνες Δραστηριότητες, όπ.π. (σημ. 28).

[87] Βλέπε: *Arsajani/Reisman*, The quest for an international liability regime for the protection of the global commons στο *International Law, Theory and Practice: Essays in Honour of Eric Suy*, 1998, σ. 470.

[88] Η αξίωση για αποζημίωση για ζημία στο περιβάλλον είναι πλέον αποδεκτή από το διεθνές δίκαιο. Βλ. *Official Records of the General Assembly Fifty-ninth Session Supplement No. 10 (A/59/10) Draft Principles on the Allocation of Loss in the Case of Transboundary Harm Arising Out of Hazardous Activities*, 2004.